

4. Огієнко Іван (митрополит Лларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Лларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Лларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»). Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 8).
5. Огієнко Іван (митрополит Лларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Лларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2011. — 356 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Лларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»). Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 9).
6. Пономарів О.Д. Українське слово для всіх і кожного / О.Д. Пономарів. — К. : Либідь, 2013. — 360 с.
7. Сидяченко Н. На Україні – в Україні [Електронний ресурс] / Н. Сидяченко. — Режим доступу: [http:// kulturamovy.univ.kiev.ua /KM/index_2_az.htm](http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/index_2_az.htm).
8. Словник-довідник з культури української мови / [Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак]. — 3-тє вид., випр. — К. : Знання, 2006. — 367 с.
9. Тимошик М. «Без окремої мови немає самостійного народу»: ідея соборності й державності української мови у творах Івана Огієнка / М. Тимошик // Огієнко Іван (митрополит Лларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови а коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — С. 5-33.
10. Тимошик М. Урок синівського вболівання за долю української мови: до першодруку в Україні головних мовознавчих праць Івана Огієнка / М. Тимошик // Огієнко Іван (митрополит Лларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Лларіон) ; упоряд., авт. передмови а коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2011. — С. 5-33.

In the article the stylistic aspects in work «Nasha literaturna mova. Yak pysaty i hovoryty po-literaturnimu» («Our literary language. How to write and speak in literary way») by I. Ohiyenko are analysed. The detail essays in phonostylistics, lexical, phraseological and grammatical stylistics are suggested. The attention is paid to using of syntactic construction «in Ukraine».

Key words: I. Ohiyenko, stylistic of Ukrainian language, phonostylistics, lexical stylistics, grammatical, means of euphony.

Отримано: 03.10.2015 р.

УДК 001(447)(092):001.8

І. М. Преловська

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 1918-1922 рр.

Стаття присвячена вивченню документальних свідчень про Івана Огієнка періоду Української революції. Аналізується епістолярна спадщина, на основі якої окреслюється коло питань, якими займався Іван Огієнко як освітянин, державник, церковний діяч.

Ключові слова: епістолярій, документальні джерела, Іван Огієнко, ректор, українська церква.

Важливою складовою українознавчих і біографічних студій є подальше введення до наукового обігу нових джерел, у тому числі листування українських громадсько-культурних і політичних діячів ХХ століття. Крім числен-

них публікацій у наукових, науково-популярних виданнях і збірниках реалізується корпусна подача епістолярної спадщини відомих представників названої доби. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретично-методологічних підходів до вивчення епістолярних джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу [1; 9; 13-15; 22].

Публікація епістолярію значно розширює дослідницьке поле не тільки історіографії та джерелознавства, але й цілого спектра гуманітарних наук, дозволяє детальніше реконструювати просопографічний портрет конкретної особистості, створити колективну біографію кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, поглибити опис способу життя і занять представників певних соціальних станів певного історичного періоду [14-15].

Особливий інтерес представляє спадщина Івана Огієнка, яка, незважаючи на велику роботу українських науковців у справі дослідження та публікації його доробку та епістолярію, поки що не запроваджена повністю до наукового обігу. Дослідженням спадщини ректора Кам'янець-Подільського університету, міністра в українських урядах цієї доби в різний час займалися Євгенія Сохацька [21], Зиновій Тіменік [27-28], Микола Тимошок [23-26], Володимир Ляхощкий [9-12], Ірина Тюрменко [29-34], Олександр Завальнюк [3-4], Оксана Хомчук [35], Віктор Адамський [6], авторка цієї публікації [5; 17-19] та ін.

Епістолярій, який стосується періоду Української революції, поки що малодосліджений і тому не вдається наблизитися до вивчення тих проблем, які цікавили І. Огієнка та його кореспондентів в цей важливий період. Частина епістолярію цього періоду вже вдалося виявити і оприлюднити зусиллями українських науковців [2; 5-7].

Опинившись у вирі військово-політичних подій на становищі головуповноваженого українського уряду в Кам'янці-Подільському, І. Огієнко почав отримувати величезну кількість листів зі скаргами, проханнями допомоги, вимогами втрутитися і вирішити численні проблеми. До нього писали військові, співробітники Кам'янець-Подільського університету (П. Бучинський, М. Федорів, М. Клепацький), Подільської Фінансової Палати (Броєцький), Кам'янець-Подільської міської управи, представники міністерств, Українського товариства Червоного Хреста та інші.

Улітку 1918 р. він виступив засновником і став першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, який було урочисто відкрито 22 жовтня 1918 р. 5 січня 1919 р. Івана Огієнка призначено міністром освіти УНР (уряд Володимира Чехівського та Сергія Остапенка). У 1919-1920 рр. він був міністром віросповідань УНР (уряд Ісаака Мазепи та В'ячеслава Прокоповича). Від 16 листопада 1919 р., після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського, Іван Огієнко став головноуповноваженим уряду. Захоплення Кам'янця-Подільського більшовицькими військами 16 листопада 1920 р. змусило Огієнка емігрувати до Польщі, де він жив у м. Тарнові, де заснував видавництво «Українська Автокефальна Церква». У 1921 р. був членом Ради Республіки, а до 1924 р. – міністром у уряді у справах віровизнання УНР в еміграції (уряду УНР в екзилі).

У період перебування І. Огієнка на посаді міністра ісповідань уряду УНР одним з головних питань, яке він вирішував до кінця життя, була проблема устрою Православної церкви в Україні. Віднайдені листи до нього дозволяють наблизитися до розуміння тих процесів, які стосувалися боротьби за утворення та інституалізацію Української церкви. Окремі уваги вимагають джерела, в яких також є інформація про стосунки І. Огієнка на становищі міністра ісповідань з іншими церковними та громадськими діячами та організаціями, зокрема Кирило-Мефодіївським Братством.

У своєму листі до міністра С. Стемповського від 5 січня 1921 р. з Варшави І. Огієнко дякував йому за допомогу у вирішенні церковних справ і між іншим просив допомоги у закладанні у Варшаві української парафії та призначення до Міністерства Визнань референта по справах Православної церкви приват-доцента Кам'янецького Університету о. Павла Табінського. У листі І. Огієнко нагадував про обіцянку С. Стемповського виступити з публічним докладом в справі автокефалії Православної Церкви в Польщі [2, с.41-42].

Цікавим є лист І. Огієнка до О. Лотоцького, написаний 1 лютого 1921 р. з м. Тарнова, копію якого мали відправити Головному Отаманові військ УНР Симону Петлюрі. І. Огієнко писав: «Вам, певне, добре відомо, що на Україні національний рух виявляється не тільки в державному будівництві, але і в будівнанні Української Православної Автокефальної Церкви. Досвід трьох останніх років переконав наше громадянство, що без автокефальної, незалежної від московського патріярха православної Церкви не може бути успішним і загальне державне будівництво, бо залежне від Москви духовенство на Україні, особливо вища церковна ієрархія, негативно відноситься до нашого державного будівництва, вороже виступає проти нашого національного руху, не визнає нашої мови та культури і провадить цілком шкідливу для нашої справи московську централістичну, русифікаторську політику. Спираючись на свою владу та церковні канони, москалі-єпископи забороняють священикам брати участь в українських організаціях, наприклад в церковних братствах, і підтримувати український національний рух. Тих священиків, що пристають до нашої справи і боронять наші інтереси, єпископи карають переміщенням на гірші парафії та посади або забороняють їм відправляти Службу Божу, загрожують позбавленням сану і т.д.; свідомих українців не висвячують во діякони та священики» [2, с.47].

Про діяльність єпископа Балтського, вікарія Подільської єпархії (1913-1915), а потім єпископа Подільського і Брацлавського (1917-1923) Пимена (Пегова Павла Григоровича) (26.10.1876, Уфимська губ. – бл. 1942, м. Купянськ, Харківської обл.) він також написав у цьому листі: «Деякі єпископи забороняли підвладному їм духовенству поминати в церквах українську Владу. Так робив на Поділлі єпископ Пімен; він навіть виступав в церкві з проповідями, в яких виявляв зневагу до пана Головного Отамана та наших Міністрів (зімою 1919-1920 рр.). Вороже відношення єпископату до нашої державної справи та національно-культурних завдань примусило верховну владу УНР стати на ґрунт рішучих заходів. Ще 1 січня 1919 р. було видано закона, що Українська Православна церква з цього часу стає автокефальною, а тому ні в якій залежності од Всеросійського Патріярхата не стоїть. Українська православна церква управляється Всеукраїнським Церковним Собором, що періодично скликається в певні часи, а його виконавчим органом повинен бути Церковний Синод. Політичні та військові події 1919-1920 років не дали можливості організувати церковну владу згідно з законом 1 січня 1919 р. [...] Більшість ієрархів України, всі правлячі архієреї (за винятком Подільського [Пимена], втікаючи від більшовиків, виїхали за межі України, а ті що тут залишилися, не рахуються з законом про автокефалію української церкви, не поривають зв'язків з московським патріярхом і вперто поминають його за богослуженням як «господина нашого», примушуючи до того і нижче духовенство [2, с.47-48].

Далі в листі І. Огієнко розповів докладно про єпископа Подільського Пимена: «Особливим україноборством вславився єпископ Подільський Пимен з яким довго боролося українське громадянство. Він дуже гальмував нашу національно-церковну справу, агітував проти української влади, забороняв прихильним до нас священикам правити Службу Божу, мав зв'язки з денікінцями і коли останні хо-

валися зимою 1919-1920 рр., в Кам'янці, від большевиків, він багато з них висвятив на священників, не рахуючись з тим, чи вони здатні до того чи ні, а радіючи, що вони будуть «поддерживать русское дело» на Поділлі. І в Кам'янці українці примушені були порвати з цим єпископом, бо він забороняв навіть українську вимову. За часів большевицького панування в Кам'янці, літом 1920 р. українська парафія, що до того часу купчилася коло університетської церкви, придбала собі місцевий собор і розпочала тут свою працю; вороги наші піменовці, щоб не дати цій парафії можливості користуватися собором, підпалили його і собор був досить зруйнований, але парафіяни не відремонтували його й все-таки правлять в ньому українську Службу Божу. Поведінка єпископа Пімена та його прибічників настільки була неможливою з погляду наших державних інтересів, що уряд Української Народньої Республіки був примушений в жовтні минулого 1920 р., аби уникнути небажаних ексцесів, вивезти його з Кам'янця до Проскурова, де він і залишився після нашого відходу за Збруч в листопаді 1920 р.» [2, с.48].

Про причини вивезення єпископа Пімена йдеться в одному з листів до І. Огієнка від комісара Длугопольського від 22 червня 1920 р.: «Не однократно докладав я Вам, Пане Міністре, що звільнений єпископ Пимен [Пегов] веде на своїх проповідях систематично агітацію проти Уряду Української Народної Республіки. При цім маю за шану додатково докласти, що звільнений єпископ Пимен при своїй поїзді по ревізіях парафій в Проскурівськім повіті дозволяє собі агітувати проти Уряду Української Народної Республіки, кажучи, що «ніякої України нема та ніхто не повинен виконувати розпоряджень Міністра Ісповідань». Заходить також до селян та розказував їм, що вина за теперішнє становище, яке зараз панує в Подільській губернії та на Україні, спадає на Головного Атамана [Симона] Петлюру, котрий спровадив сюди поляків, а ці граблять та нищать селян. З огляду на це, що такі проповіді звільненого єпископа Пімена не можуть [не] мати великий вплив на темну масу селян та тим більше підкопати повагу Уряду УНР в їх очах та загострити їх відношення до Українського Уряду і союзної нам Польської Держави, маю за шану прохати Вас, Пане Міністре, поробити своїх заходів, щоб припинити шкідливу працю звільненого єпископа Пімена для нашого Уряду та вислати його поза межі нашої Держави» [5, с.127-128].

Варто зазначити, що на початках перебування І. Огієнка у Кам'янці-Подільському, коли він став ректором університету, і у листі єпископа Пімена (Пегова) від 17 жовтня 1918 р. за № 293 виклав своє прохання російською мовою: «Покорно прошу Вас разрешить Каменец-Подольскому Государственному Украинскому Университету воспользоваться на время торжества коврами и вышивками (полотенцами) из церкви архиерейской и Иоанно-Предтеченской (старого собора)» [6, с.269-270]. Очевидно, звернення російською мовою і в належній формі викликало позитивну відповідь владики Пімена, зокрема резолюцію 18 жовтня про дозвіл.

Подальша українізаційна діяльність ректора університету призвела до охолодження стосунків. Іншим листом від 20 червня 1919 р. до єпископа Пімена (Пегова) І. Огієнко звертався вже українською мовою і просив передати до університетської бібліотеки дублети книжок книгозбірні Кам'янець-Подільської духовної семінарії та старі книжки з парафіяльних бібліотек [6, с.333]. У відповідь надійшов лист за № 1886 від 11 серпня 1919 р. також українською мовою з повідомленням про заходи по збиранню і передачі книжок, але з вимогою вирішення проблеми з приміщеннями духовної семінарії, які мали бути забраними на користь університетських факультетів [6, с.360-361].

Конфліктна ситуація між міністром ісповідань І. Огієнком та правлячим подільським архієреєм виникла у січні 1920 р. через протилежні думки щодо

проблеми укладення шлюбу в с. Карачковець [5, с.103]. Надалі ситуація продовжувала погіршуватись через непоступливість обох сторін.

Цікаві свідчення щодо ситуації в Кам'янці-Подільському подав під час допиту голова Всеукраїнської православної церковної ради УАПЦ у 1919-1924 рр. Михайло Мороз. Його кримінальну справу заведено у 1929 р. у контексті арешту головних звинувачених та виклику свідків на процес «СВУ».

Він згадував ті події так: «В 1919 р., коли я прибув до Кам'янця, я там зустрів прот. Липківського, що він мені сказав¹, що тут функціонує Кирило-Методіївське Брацтво. Не пам'ятаю якого числа в вересні чи жовтні місяці о. Липківський мені сказав, що має бути засідання брацтва, на якому треба зробити доповідь про українізацію церкви на Радянській Україні. На це засідання я пішов і брав участь в засіданні брацтва. Там я зустрівся із В. Чеховським. Я не пам'ятаю де і не знаю всіх тих осіб, що були на цьому засіданні. Між іншим були якийсь Шугаєвський, що головував, Романченко, що секретарював, Стороженко Григорій Дем'янович, що потім був Українським Єпископом, Гордовський, що потім був секретарем ВПЦР, Безкоровайний, бувший член батьківського комітету укр[аїнської] гімназії в м. Києві. Оскільки мені відомо Кирило-Методіївське брацтво було організовано в м. Києві в 1918 р., т. з. «прогресивним українським духівництвом», після того, як Гетьманський Всеукраїнський собор в 1918 р., викинув зі свого складу Українську Церковну Раду, що його скликала [20, с.122].

Під час наступного допиту в Харківській тюрмі від 4 листопада 1929 р. він розповів наступне: «Про Кирило-методіївське брацтво я вперше почув в 1919 році приблизно в березні-квітні на організаційних зборах українських парахвій в м. Києві від укр[аїнських] священників Липківського, о. Нестора Шараєвського [...] Здається філіали цього брацтва були в Катеринославі та Кам'янці. В Катеринославі здається керував цим брацтвом проф. Біднов, а в Кам'янці, здається ректор Українського Державного Університету Огієнко Іван Іванович. У той час не з Бідновим не з Огієнком я знаємий не був [20, с.124-125].

Далі М. Мороз розповів, що після втечі з Києва, який було зайнято денікінцями, він виїхав на Поділля, їдучи де пішки, а де їдучи залізницею. «В другій половині вересня я добрався до Кам'янця. [...] Про те, яка є в Кам'янці влада, с/б² що в Кам'янці саме перебуває УНР в той час – я не знав. Але я чув, що українські кооператори теж виїхали від денікінців з Києва на правобережжя України: Стасюк, Аркадій Степаненко і ін. Дорогою, я зустрічав багатьох киян, що прямували до Кам'янця, і від них я довідався, що іменно до Кам'янця відступають ті галичани, що були в Києві і що там також і влада УНР. Мета, що я її мав – це була на власні очі побачити, що із себе уявляє Каменецьке УНР³, чи дійсно воно практично творить волю визволення української трудящої людності від тих національних і економічних і освітніх кайданів, що утворились в наслідок довголітнього панування над Україною царатської системи [20, с.128].

У наступному протоколі допиту від 11 грудня 1929 р. М. Мороз приділив найбільше уваги подіям у Кам'янці-Подільському в 1919 р.: «Приїхав я до Кам'янця⁴ [...] в кінці серпня 1919 р. Зустрівся я там найперше з Липківським та Стороженком в ідальні, що була влаштована для приїзджих одним галичанином, що його я знав з Києва. Цей галичанин та його дружина в 1916-1917 р. завідував дитячим притулком для дітей-біженців з галичини, що його організува-

¹ Так у тексті.

² Так в тексті. Правильно: себто.

³ Так в тексті.

⁴ Так в тексті.

ло було в Боярці під Києвом «Общество Земських служащих по оказанію помощи жертвам войны». [...] Липківський зустрів мене прихильно і сказав, що тут працює Кирило-Методіївське братство і що цими днями маються відбутися збори цього братства, на які він закликає і мене, щоб зробити доповідь про українізацію церкви на Радянській Україні. Я погодився прибути на збори» [20, с.132].

Далі М. Мороз розповів про обставини життя в Кам'янці після прибуття: «Тут же я прохав Липківського, щоб мені дали [...] куток жити. Мене спроводили жити до братчика Гордовського, що був в 1925 р. секретарем ВПЦР. Оселився я жити в Гордовського. Обідати ходив в ту їдальню, що її тримав згаданий галичанин. Перших же днів я, почувши, що в Кам'янці є бувші Київські земці та кооператори Мих[айло] Мих[айлович] Стасюк, Арк[адій] Степаненко та інші, дбав про те, щоб побачитись з ними. З Стасюком я бачився, в тому будинку де він спинився, зараз не пам'ятаю чий він. Стасюк мені сказав, що мені тут буде робота, бо він буде керувати продовольчою справою в УНР і гадає запросити до себе на допомогу кооператорів. Потім я і секретар Пасічницького т[овариств]а Лука Сидорович Бондаренко, що виїхав з Києва разом зі мною і прибув до Кам'янці також разом зі мною, одвідали Пасічницький відділ Міністерства Земельних Справ, та ознайомились як там перебуває пасічницька справа» [20, с.132-133].

У протоколі допиту від 11 грудня він подав і спогад про зустріч з Симоном Петлюрою, очевидно на прохання слідчого: «Через декілька днів ми (я з Гордовським) ходили до того будинку, де жив Петлюра. Там я мав побачення із Петлюрою. Петлюру я знав по земській роботі з 1918 р. Я тоді завідував статистичним відділом Київської Губерніяльної Земської Управи, а Петлюра був головою Земської Управи. Здібуватися мені з ним доводилось, бо моїм відділом завідував член Земської Управи М.М. Стасюк, але доводилося, бо я разом був і гласним Губернського Земства (брав участь в праці земських комісій). Побачення було дуже коротке. Я між іншим сказав йому, яких успіхів досягла українізація церкви на Радянській Україні. Він відповів, що «більшовицькими методами українізувати церкву не можна». Потім я його спитав, чи не може він мені сказати, чому галичане не боролися з денікінцями, а віддали їм Київ. Він відповів, що це таке питання, що як над ним довго думати, так можна з'їхати з глузду. На цьому наша балачка з ним закінчилася. Як я уже і зазначав, щодо Кам'янця я виїхав з Києва, щоб на власні очі подивитися, що з себе фактично уявляє влада «Української Директорії», бо коли вона була в Києві, я був хворий на висипний тиф і тому не мав про неї уявлення. Прибувши в Кам'янець я вважав, що для повного уявлення про владу, мені також необхідно бачити роботу не тільки виконавчих органів, а і самого осередку Директорії» [20, с.133].

Далі в протоколі допиту від 11 грудня 1929 р. йшлося про діяльність Кирило-Методіївського Братства: «Після цього не пам'ятаю якого саме числа, відбулися загальні збори Кирило-Методіївського Братства. На цих зборах, що відбулися, можливо і в приміщенні університету, але я цього добре не знаю, головував, правильніше було обрано до президії – Липківського, якогось Шугаєвського і Романенко (секретар). З відомих мені осіб на зборах були: Липківський, Жевченко, Стороженко, Гордовський, некая Клер, що жила в тій квартирі де і Гордовський, Безкоровайний (працював в організації постачання УНР) Леонтій Клепацький та В.М.Чеховський, де мене з ним було і познаємлено. Познайомив мене о. Липківський. На зборах було на мою думку 50-60, що з них більшість склали службовці урядових установ, на моє враження. Огіенка на зборах не було. Було місцеве Кам'янецьке духівництво, як прот. Сицинський, що викладав в Університеті на богословському факультеті. Можливо що були і ще які професори та учні богословського факульте-

ту, але тому, що я їх особисто не знав, а про них ніхто мені не говорив, я про це чогось певного подавати не можу» [20, с.133-134].

М. Мороз пригадав, що на повістці денній було 3 питання: 1) Інформація про українізацію церкви на Радянській Україні; 2) Затвердження «Послання Кирило-Методіївського Братства», що його склав В.М. Чехівський та 3) Проповідницька справа. «Перше питання доповідали Липківський і я. Друге – В.М. Чеховський. Третє теж, здається він. Як мені казав Липківський, питання про українізацію церкви на Радянській Україні поставлене на чергу дня з бажання братства, бо в Кам'янці тоді був Єпископом Пимен, що цілком негативно ставився до українізації церкви, причому клопотання братства посунуть українізацію церкви принаймні в Кам'янці з боку Директорії залишалися без жадних наслідків. Тому багато членів братства бажали послухати як проводилась українізація церкви на Радянській Україні і які мались з цього практичні наслідки» [20, с.134].

По першому питанню виступали прот. Василь Липківський і Михайло Мороз: «Головним інформатором за перше питання був о. Липківський. Я був йому співдоповідачем, доповнюючи в окремих моментах його доповідь. Липківський розказав про події в історичній їх послідовності, себ-то, як виникла думка у батьків 2-ої укр[аїнської] Гімназії клопотатись про церкви, в зв'язку з декретом про відокремлення церкви від держави і про заборону викладати закон Божий і приміщеннях шкіл, про негативне ставлення до бажань батьків з боку тодішнього Київського Єпископату та Єпархіального Совета про те, що це примусило батьків звернутися з клопотання до Радянської Влади про відведення українському громадянству храмів, що їх воно і одержало. Про перекладові справи, та про денкінський наступ на Київ та про ті наслідки, яких зазнала українізація церкви в наслідок захоплення Києва денкінцями. Я доповідав про статут української церкви та Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а також про окремі моменти одержання церков Миколаївської, Софійського Собору та Андріївської та Іллінської церков, про першу відправу на українській мові тощо. Між іншим, я зауважив о. Жевченку, що колись, в 1918 р., о. Жевченко, за гетьманської влади, мріяв лише про те, що було б дуже гарно, коли б українцям дали для відправ з українською вимовою теплу церкву Св.Сохвії, ми ж за Радянської Влади одержали собі всю Сохвію та інші храми в м. Києві і правила там не по слов'янські з вимовою, а цілком на українській мові. Що до способу викладення доповіді о. Липківського, так о. Липківський викладав її з властивою йому манерою стиля й виразів, але я не можу вказати, щоб в його доповіді малась яка тенденція викладати своєю промовою якісь неправильні уявлення про той процес українізації церкви, що відбувся на терені Радянської України і за Радянської Влади» [20, с.134-135].

Інші члени Кирило-Методіївського Братства висловились за те, щоб негайно організувати Міністерство Ісповідань, призначити міністра, організувати Синод, що передбачався законом про автокефалію церкви, що єю видала Директорія в Києві, в січні 1919 р., та шляхом погодження з Пименом та іншими єпископами домагатися українізації церкви, власне організації церковної відправи на слов'янській мові з українською вимовою та подбати, щоб Пимен з другими Єпископами, що будуть в цьому синоді висвятили певну особу з українців, що її рекомендуватиме братство на єпископа. Таку думку підтримував і В.М. Чехівський, що говорив, що революційні акції в церкві під силу «сильним» людям, а «слабкі духом» за ними можуть і не піти. Збори висловились за те, щоб було негайно організовано Міністерство Ісповідань, був утворений Синод і в такому напрямкові проводилась спроба українізації церкви в найскоршому часі [20, с. 135].

Далі Михайло Мороз пригадав, що через декілька днів відбулися другі загальні збори, що на них уже було остаточно ухвалено вищезгадане «посла-

ніє» до друку. Там же було розглянуто і третє питання про вирадження кудись одного чи двох братчиків для розповсюдження цього «послання». Брацтво висловило свій протест з приводу заборони Володимирі Чеховському духовенством якоїсь Каменецької церкви виголошувати промови. Домагатися організації міністерства ісповідань та Синоду перед Директорією УНР було доручено обраним трьом особам разом з Радою Брацтва.

У протоколі допиту є інформація і про призначення І.Огієнка міністром: «Очевидячки, в наслідок цих клопотань, на Міністра Ісповідань було призначено Ів[ана] Ів[ановича] Огієнка [...] Призначення Ів[ана] Ів[ановича] Огієнка на Міністра Ісповідань було відзначено урочистим молебнем, що його відправив в перший святний день в катедральному соборі Архієпископ Пимен. Потім Огієнко зробив візиту Пимену, а Пимен Огієнкові. Зараз же після цього Огієнко почав виконувати свої обов'язки, причому Міністерство Ісповідань містилося в будинкові Духовної Консисторії, а засідання Ради міністра – в приміщенні університету. За радників Ради було запрошено Біднова, Сицинського, Липківського, Чехівського, якогось викладача з духовної Семінарії й мене. Зробив це Огієнко, як він казав з тим, щоб було чути голос і лівих (Липківський, Чехівський та я) і правих (Біднов, Сицинський та той педагог, що прізвища я його не пам'ятаю). На засіданнях Ради я був присутній щось зо три рази. Обговорювались питання про організацію міністерства, організацію відправ з українською вимовою, організацію синоду, перекладів богослужбових книжок на українську мову» [20, с.136].

У 1929 р. на допиті Михайло Мороз був досить критично налаштований до І. Огієнка як міністра: «З цих балачок у мене склалось вражіння, що будь яких рішучих кроків в справі українзації церкви Огієнко не здібний зробити зі своїм Міністерством. В.М. Чехівський теж на мене справив враження половинчастої людини, що теж рішуче не заперечує проти можливості співпраці Міністерства Огієнка з Пименом та Амвросієм в справі українзації церкви через Синод, що його організується урядовим порядком, тоді як практика українзації церков в Києві доводила, що старий Російський Єпископат на українзацію церкви в жадному разі не пристане і що треба для цього підняти маси віруючої людности, як це було в Києві. Я перестав одвідувати засідання Ради міністра ісповідань. Тим часом Огієнко організував і Синод одержавши принципово ніби-то згоду на участь в Синоді від Арх. Пимена та Єп. Амвросія. В цей синод Кирило-Методіївське брацтво висовувало і мою кандидатуру, як мирянина, але Директорія мою кандидатуру відкінула. Цією справою (церковною) відав чл[ен] Директорії Макаренко, а потім виявилось, що нею відав чл[ен] директорії Щець, якого я знав ще з Києва як гласного губерньського земства. З одним із братчиків, а саме з Гордовським, я одвідував і Макаренка і Швеція, щоб побалакати з ними про церковні справи, але їх погляди цілком збігалися з поглядами Огієнка» [20, с.136-137].

Далі Михайло Мороз пригадав, що одержав собі працю в Міністерстві постачання у М.М. Стасюка, який давав йому доручення на виїзд з Кам'янця на периферію за купівлею одіжного та взуттєвого краму для потреб УНР в Ладижино (Уманщина), в Бердичів та в Могилів-Подільський. Він писав, що «повернувшись із Ладижина я довідався, що в засіданні Ради Міністра буде читатися відповідь Архієпископа Пимена в справі його участі в праці Синоду. Я зайшов тоді в приміщення, де засідала Рада, але Огієнко, що цей лист обговорюватиметься на засіданні Синоду, чому я повинен залишити приміщення, як не член Синоду, що я і зробив і більше вже з Огієнком не зустрічався. Я чув, що відповідь була дуже прикра й неприємна для Огієнка (що її склав Пимен). За час свого перебування в Кам'янці я всього один раз чув відправу з українською вимовою та читання євангелії на українській мові в університетській церкві, під час якогось святкування в поща-

ну Огієнка. Поводив себе Огієнко, най мій погляд, саморекламно. На цьому святі він сказав, що утворює на власні кошти стипендію при Університеті імені «Івана Івановича Огієнка», себ-то свого власного. Тих хто, до нього зверталися, він запитував, чи вони до нього звертаються; чи як до міністра ісповідань, чи як до ректора університету, чи як до Івана Івановича Огієнка» [20, с.137].

У вищезгаданому листі до Олександра Лотоцького від 1 лютого 1921 р. з Тарнова І. Огієнко писав про те як організувалася церковна українська людність у справі організації православних братств: «Вважаючи на все це, українське свідоме громадянство з невеличкою кількістю священників само взялося за проведення в життя автокефалії. Громадянство організувалося в Кирило-Методіївській церковній братства та українські парафії. Київ, Кам'янець-Подільський та Вінниця стали осередками цього церковно-громадського руху. Спочатку прихильники українського церковного руху відправляли службу Божу на церковно-словянській мові з українською вимовою, Євангелію читали по-українському, проповіді виголошували те-ж на українській мові; але з весни 1919 р. київське церковне громадянство рішуче перейшло до вживання української мови як службою Божою; вони перекладають церковно-словянський текст богослужбових чинів на українську мову і вживають цього перекладу в церквах [2, с.48].

Наступного дня, 2 лютого 1921 р., Іван Огієнко написав листа Головному Отаману військ Директорії УНР Симону Петлюрі і відповідь на лист від 24 січня 1921 р. за №144, де між іншим докладно пояснив звідки походять ті перешкоди українському церковному рухові у справі відновлення традиційного українського храмубудування. Про засади дореволюційного будівництва храмів він писав: «Нові церкви на Україні будувалися з розцінення Консисторій. Пляни церков розроблялися Єпархіальними архітекторами звичайно москалями, котрі мали монополію на будівлю і на догляд за будівлею церков. У архітектора була наперед заготовлено декілька плянів, звичайно в московсько-суздальському стилі, які він і давав на вибір уповноваженим від громадян, що зверталися до нього в цій справі. На вибраний уповноваженими плян він складав кошториса і всю справу посилав до Консисторій. Після затвердження пляну і кошторису «строительним Отделением Губернского Правления», Консисторія дозволяла під доглядом Єпар[хіального] архітектора будувати церкву на церковні чи інші кошти. Таким чином Консисторія мала право на підставі Консисто́рського ж Уставу тільки дозволяти будування церкви і витратити на це діло церковні чи інші кошти, спеціальних же законів або приписів, що нормували би будівлю церков і забороняли той чи інший стиль, вона не мала» [2, с.50].

Так само, як і учасники церковного руху за автокефалію в Києві, міністр ісповідань Директорії УНР І. Огієнко бачив необхідність в тім, щоб будувати православні храми в українському стилі: «Мною ще в 1919 р. було зроблено розпорядження Кам'янець Подільській Духовній Консисто́рії, щоб нові церкви будувалися тільки після ухвали пляна Міністерством Ісповідань, – малось на увазі дозволяти будувати церкви лише в українському стилі. Але тепер будування церков на Україні припинилося цілком і ніхто до Міністерства не звертався. Зараз Міністерством Ісповідань робляться заходи що до вироблення нових плянів церков в суто національному українському стилі, для чого будуть запрошені до роботи українські архітектори, які зараз перебувають в Тарнові і Ченстохові, а також в свій час будуть запрошені і члени Академії Мистецтва. В свій же час всім єпархіальним церковним Радам, які тепер існують замість Консисто́рії, буде зроблено відповідні розпорядження в порядку адміністративному, що до будівлі нових церков на Україні (такі розпорядження Подільській Єпархіальній Раді вже дано). До цього додаю, що Міністерство

Ісповідань уже має в своєму розпорядженні дуже гарні пляни українських церков, зібрані протоієреєм о[тцем] С. Сіцинським і б[увшим] урядовцем Міністерства прив[ат]-доц[ентом] Пеленським; на жаль, ці пляни залишилися почасти в Кам'янці, почасти взяті п[рофесором] Пеленським [2, с.50-51].

Іван Огієнко листувався з Кирило-Мефодіївським братством після того, як після його організації в Кам'янці-Подільському він увійшов до складу цієї організації. У своєму листі до Братства від 24 березня 1921 р. І. Огієнко з Тарнова писав про те, що «Березня 23 одвідав мене п[ан] Прем'єр-Міністр Прокопович, якому Головний Отаман і Рада Республіки доручили сформувати новий кабінет. В. Прокопович запропонував мені увійти в новий кабінет Керуючим Міністерством Ісповідань і пояснив, що я не можу бути Міністром, а тільки Керуючим зза того, що я не належу ні до якої партії. Крім цього, В. Прокопович попередив мене, що можливе в недалекому будучому і скасування Міністерства Ісповідань. Подякувавши п[ана] В. Прокоповича за довіря до мене, я відповів йому слідуюче. Погодитися увійти в новий кабінет тільки Керуючим Міністерства Ісповідань я рішуче не можу по таких причинах: 1) Я вважаю себе Післанцем Кирило-Мефодіївського Церковного Братства, яке на дуже численному зібранні в Кам'янці висловило мені довіря і обібрало мене Міністром Ісповідань, а не Керуючим Міністерством, тому без згоди Братства йти керуючим я не можу. 2) Коли б пішов Керуючим, цим би я принизив значіння Кирило-Мифодіївського Братства, бо своїм вступом закріпив би факт, що представник великого Братства – тільки Керуючий. 3) Цим би я принизив значіння самого Міністерства Ісповідань, на яке і без того в певних партях готується похід [2, с.70].

У 1922 р. внаслідок конфлікту І. Огієнко мав проблеми з перебуванням на міністерській посаді. Приводом послужив лист за № 4 від 18 січня 1922 р. від голови ради Українського православного братства ім. Святих Кирила і Мефодія в Ченстохові військового священника о. Івана Губи до Головного Отамана Директорії УНР [5, с.216-217]. У листі йшлося про те, що братчики довідалися про зміну кабінету УНР, а також про те, «яких вживає заходів бувший Міністр Ісповідань Огієнко, аби й на далі залишитись з портфелем», Українське Православне Брацтво рішуче протестувало проти того, аби надалі професор Огієнко міг залишитись міністром ісповідань [5, с.216].

Автор листа писав, що кілька разів, починаючи з 1919 р., Брацтво піднімало протести проти діяльності І. Огієнка, як міністра ісповідань і пропонувало відкликати його і виставити другу кандидатуру. Міністр являвся до Брацтва, висловлював обіцянки працювати надалі в повнім контакті з Брацтвом і калявся в тих вчинках, котрими викликав ці протести.

Свящ. Іван Губа писав: «Зараз з діяльності проф[есора] Огієнка видно, що проводити з ним працю спільно брацтво не може, бо тут шляхи Брацтва і Міністра Огієнка дуже розійшлися. Брацтво твердим і рішучими кроками продовжує той шлях, який розпочато нашими славетними попередниками Брацтвами, котрі на своїх плечах винесли ту боротьбу, яка врятувала і заховала в нашому на родові його віру, його звичаї, його культуру і його національні ознаки. Міністр же Огієнко, лише про людське око, кричав скрізь про це, але діяльність його зводилась лише до саморекламування. Як приклади, досить пригадати боротьбу Брацтва з єпископом Пимоном [Пеговим] в 1919-20 р[оках] в Кам'янці; тоді коли Брацтво добилося перед Урядом про усунення й арешт Пимона, Міністр Огієнко посилає до Уряду свого представника, – нібито від Брацтва і таким чином розпорядження це було одмінено. Взагалі брацтво находе професора Огієнка, як Міністра не тільки не користним, а навпаки, бо за увесь час

свого Міністрування, він лише гальмував церковну справу і брацтво доводиться увесь час напружувати сили і витрачати енергію не лише на боротьбу з ворогами, а й на боротьбу з Міністром Ісповідань» [5, с.216] Авторів листа так хотілося усунути Огієнка від міністерської посади, що просячи від імені Українського Православного Брацтва ім. Святих Кирила та Методія С. Петлюру призначити на пост Міністра Ісповідань взагалі будь-кого, тільки не Огієнка, що він пропонував «краще не мати зовсім Міністра Ісповідань, а мати лише Департамент Ісповідань при будь-якому Міністерстві і він зробе якусь реальну справу, а не буде гальмувати як це увесь час робив професор Огієнко. Певні в тім, що голос тих, не лише галасували, але й на своїх плечах винесли тягар і в церковній справі де-що зробили буде почутий Вами Пане Отамане, і Ви, як істиний син свого народу одчуете своїм серцем наше благання» [5, с.216-217].

Інформацію щодо цього листа було зачитано і обговорено на засіданні Ради Міністра Ісповідань 22 січня 1922 р. І. Огієнко скаржився Раді на те, що змушений терпіти від братчиків Кирило-Мефодіївського Братства всілякі образи, через що взагалі змушений був відмовитись від його членства. За словами І. Огієнка, кожного разу, коли братчики приїздили до Міністерства Ісповідань, вони вимагали від нього посад, грошей і т.п. Зокрема члени Кирило-Мефодіївського Братства священник Іван Губа і його дяк Мартинюк приїздили до Тарнова в нетверезому стані, недостойно тримали себе у Міністерстві Ісповідань, лаючи міністра, обурюючись його виданнями, які друкувалися у видавництві «Українська Автокефальна Церква».

Таким чином розглянуті документальні джерела дають можливість твердити, що в бурхливі роки діяльності Директорії УНР, коли Іван Огієнко обіймав посади ректора Кам'янець-Подільського університету, а також очолював міністерства в кількох кабінетах уряду впродовж 1918-1922 рр., він мав можливість здійснити багато корисних і важливих справ у розбудові освіти і української церковної справи. Але документальні джерела свідчать про те, наскільки непростим і тернистим був цей шлях, а також дають можливість дослідити подробиці тих обставин через свідчення оточуючих І. Огієнка в той період людей.

Список використаних джерел:

1. Гирич І. Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських громадських і політичних діячів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / І. Гирич, В. Ляхощкий // Архіви України. – 1995. – №4-6. – С. 81-87.
2. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907-1968) / упоряд.: В. Ляхощкий, Н. Московченко, І. Преловська. – К.: УДНДІАСД, 2001. – Т. 2. – 477 с. [Серія «Пам'ятки»].
3. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський національний університет (1918-2008 рр.): Історичний нарис / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.
4. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 768 с.
5. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969) / упор.: І. Преловська та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. – 744 с.
6. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / упорядник та автор передмови В.Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – 687 с.
7. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упорядник о. Юрій Мищик, проф., д.і.н. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. – (Серія «Джерела з історії української еміграції»).

8. Ляхощкий В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка: (На матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янець-Подільському) / В. Ляхощкий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 107-114.
9. Ляхощкий В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури, науки, політики / В. Ляхощкий // Український біографічний словник: Історія і проблематика створення : м-ли наук. конференції, 8-9 жовтня 1996 р. – Львів, 1997. – С. 77-79.
10. Ляхощкий В. Іван Огієнко та Кам'янець-Подільський: (За маловідомими джерелами) / В. Ляхощкий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 18-19 лютого 1997 р.: До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 17-28.
11. Ляхощкий В. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Показчик архівних джерел / В. Ляхощкий. – К., 1998. – 80 с. («Архівні та біографічні джерела української історичної думки», вип. 1).
12. Ляхощкий В. На чолі Міністерства ісповідань УНР / В. Ляхощкий // Пам'ять століть. – 1998. – №2. – С. 106-122.
13. Миронець Н. Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело / Н. Миронець // Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. В 2 ч. Ч.2 / НАН України. Ін-т історії України ; відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1997. – С. 340-347.
14. Миронець Н. Просопографія як спеціальна історична дисципліна / Н. Миронець, І. Старовойтенко // М-ли III Міжнар. Конгресу українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу». Доповіді та повідомлення : в 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 247-252.
15. Миронець Н. Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни : довідник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / І.Н. Войцехівська (керівник авторського колективу), В.В. Томозов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 424-431.
16. Преловська І.М. Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії / І.М. Преловська // Покликання : збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / гол. ред. П. Сохань. – К., 2009. – С. 472-494.
17. Преловська І.М. Українознавство у листах митрополита Іларіона (Огієнка) та його кореспондентів / І.М. Преловська // Українознавчий альманах / відп. ред. д. політ. наук, проф. М. Обушний. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2012. – Вип. 10. – С. 5-23.
18. Преловська І.М. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1882-1972) / І.М. Преловська // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) – патріот, вчений, богослов. Ювілейний науковий збірник / за ред. д. ф. н. А. Колодного. – К.: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2012. – С. 146-161.
19. Преловська І.М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930) – Української Православної Церкви (1930-1939) : монографія / І.М. Преловська. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – 696 стор.
20. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ / упоряд.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – №1/2 (26/27). – Ч. 2. – 335 с.
21. Сохаська Є. Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920 рр.) / Є. Сохаська // Огієнківські читання : м-ли наукових круглих столів в 1991-1996 рр. – К., 1997. – Вип. I. – С. 70-79.

22. Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. XIX – поч. XX століть: до методики дослідження / І. Старовойтенко // Українська наука на шляху творчого поступу. Доповіді та повідомлення в 3 тт. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 309-315.
23. Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві / М. Тимошик // До кн.: Іван Огієнко. Історія українського друкарства : навч. посібник. – К. : Либідь, 1994. – С. 5-21.
24. Тимошик М. «Смирненний Богомолець за крашу долю українського народу»: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / М. Тимошик // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови : підручн. – К. : Либідь, 1995. – С. 7-47.
25. Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) / М. Тимошик // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882–1972) в контексті україн. нац. відродження : наук. доповіді другої Всеукраїн. наук.-теорет. конференції. 18-19 лют. 1997 р. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 14-17.
26. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження : наукове видання / М. Тимошик ; передмови О. Кравченка та В. Скопенка. – Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови ; К. : Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. – 548 с., іл. Вкл. ім. пок.
27. Тіменик З. Іван Огієнко. (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життєписно-бібліографічний нарис / З. Тіменик ; відп. ред. проф. О. Купчинський. – Львів : Вид. відділ НТШ, 1997. – С. 187.
28. Тіменик З. Митрополит Іларіон (Огієнко) про особливості автокефалізаційного процесу в контексті ідеології Українського Православ'я / З. Тіменик // Православна Галичина. – Л., 1997. – №1. – С. 15-18.
29. Тюрменко І. Іван Огієнко – Митрополит Іларіон / І. Тюрменко // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 79-90.
30. Тюрменко І. І.Огієнко – Митрополит Іларіон про державу як складову частину національної ідеї / І. Тюрменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3). – С. 261-265.
31. Тюрменко І. Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни / І. Тюрменко // Пам'ять століть. – 1998. – №5. – С. 84-89.
32. Тюрменко І. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) / І. Тюрменко // Історія України. – 1999. – №16 (квітень). – С. 6-7; №17 (травень). – С. 4-5 та ін.
33. Тюрменко І. Іван Огієнко – поборник автокефалії Української православної церкви у міжвоєнний період XX ст. / І. Тюрменко // Наукові записки : зб-к наук. статей Нац. пед. університету ім. М.П. Драгоманова / укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К. : НПУ, 2002. – Вип. L(50) – С. 236-243.
34. Тюрменко І. Сучасне вітчизняне Огієнкознавство: парадигма розвитку та перспективи досліджень / І. Тюрменко // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. II. – С. 4-10.
35. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 621 с.

The article is devoted to investigation of document sources that concern different aspects Ivan Ohienko activity during the period of Ukrainian revolution. Special attention is paid to his letters that help to understand the important problems he was involved as a statesman, scholar in development of education, science and Ukrainian church.

Key words: letters, document sources, statesman, Ivan Ohienko, Ukrainian church.

Отримано: 08.10.2015 р.